

Dünya Ekonomisinde Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Eş-Bütünleşme Analizi (2005-2017)

The Relationship between Tourism and Economic Growth in World Economy: A Co-Integration Analysis (2005-2017)

Ümit GABERLİ*, Yağmur CAN**

*(Sorumlu Yazar), Dr. Öğretim Üyesi, Siirt Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, Kezer Yerleşkesi, 56100, Siirt.

E-posta: umit.gaberli@siirt.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0097-174X

** Yüksek Lisans Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Havaalanı Şosesi Caddesi, No:33 D:2, 35620, Çiğli, İzmir.

E-posta: yagmurcan2009@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0828-0954

MAKALE BİLGİLERİ

Makale İşlem Bilgileri:

Gönderilme tarihi: 16 Aralık 2019

Düzeltilme: 25 Mart 2020

Düzeltilme: 13 Nisan 2020

Kabul: 14 Haziran 2020

Anahtar sözcükler: Turizm, Ekonomik büyüme, Uluslararası turizm gelirleri, Eş-bütünleşme analizi.

ARTICLE INFO

Article history:

Submitted: 16 December 2019

Resubmitted: 25 March 2020

Resubmitted: 13 April 2020

Accepted: 14 June 2020

Key words: Tourism, Economic growth, International tourism receipts, Co-integration analysis.

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, 2005-2017 döneminde dünya geneli (124) başta olmak üzere farklı gelir gruplarında yüksek (47), yüksek orta (33), düşük orta (32) ve düşük gelirli (12) ülkeler için uluslararası turizm gelirlerinin toplam ihracattaki payıyla büyüme oranları arasındaki uzun dönemli ilişkiyi görgül olarak araştırmaktır. Burada uzun dönem ile üretim ölçeğinin değiştirilebileceği zaman dilimi kastedilmektedir. Veriler Dünya Bankası istatistiklerinden alınmıştır. Söz konusu dönemin seçilme nedeni, dünya genelinde analiz amaçlarından, verilerin eksiksiz ve ülke sayısının en fazla olduğu dönem olmasıdır. Panel eşbütünleşme yaklaşımıyla gerçekleştirilen analiz sonuçları dünya genelindeki turizm-büyüme uzun dönemli ilişkisinin pozitif olduğunu göstermektedir. Fakat analiz ülkeler gelir gruplarına göre sınıflandırılıp tekrarlandığında, yüksek ve düşük gelir grubu ülkelerde uzun dönemli ilişki bulunamazken, orta gelir grubu ülkelerde uzun dönemli ilişki bulunmuştur. Bu sonuçlar, turizm-büyüme ilişkisinde ülkelerin gelir düzeylerinin belirleyici olduğunu göstermektedir.

ABSTRACT

The purpose of this study is to empirically analyse the long-term relationship between the share of international tourism receipts in total exports and growth rates for especially in the world (124) and also different income groups as high (47), upper-middle (33), lower-middle (32) and low income (12) in the period 2005-2017. The long-term is meant a period in which the scale of production can be changed. The datasets were taken from World Bank Statistics. The reason for choosing this period is that the datasets are complete and the number of countries is the highest because the aim is to analyse worldwide. The consequences of the analysis carried out with the panel co-integration approach indicate that there is a positive long-run relationship between tourism and growth worldwide. However, when the countries are classified according to income groups and the analysis is repeated, the long-term relationship cannot be found out for high and low-income countries, while is determined for middle-income countries. These results indicate that the income level of the countries is a determinant in the relationship between tourism and growth.

GİRİŞ

İktisadi ve sosyal yaşamın tarihsel gelişimi incelendiğinde, özellikle 19. yüzyılda işten geriye kalan zamanın çok az olduğu, endüstri devrimiyle birlikte yemek ve uyku dışındaki zamanın neredeyse tamamının işte çalışarak geçtiği söylenebilir. Ancak ilerleyen süreçte teknolojik gelişmelerle birlikte, başta verimlilik artışları olmak üzere, birçok nedenle çalışma saatleri kısalmıştır. Günümüzde özellikle iş dışı faaliyetlerin çeşit-

lenmesi, işten arta kalan zamanı giderek iktisadi bir olgu haline getirmiştir. Çünkü bu faaliyetler için alınan mal ve hizmetler sürece ticari boyut kazandırmaktadır.

İşten geriye kalan zamanın artması, içinde seyahatin de olduğu birçok boş zaman faaliyetinin yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Son yıllarda hız kazanan küreselleşme ülkeleri geçmişte olmadığı kadar birbirine bağlı hale getirmiş ve sınırların giderek ortadan kalkmasıyla seyahat özgürlüğü-

nün artması uluslararası turizmin gelişmesine olanak tanımıştır. Uluslararası turizmin gelişmesi ülkelerin gelirlerini arttırmada kuşkusuz etkilidir (Çeken vd. 2009). Çünkü uluslararası turizm ülkeye döviz girişi sağlamaktadır ve bu yolla dış ticaret dengesini, dolayısıyla cari dengeyi pozitif yönde etkileyebilmektedir. Bu açıdan, büyümeye katkı sağlayan unsur olması kaçınılmazdır. Bir yandan gelir etkisiyle doğrudan katkı yaparken, diğer yandan makroekonomik dengeleri olumlu etkileyerek istikrarlı büyüme patikasının yakalanmasına katkı sağlamaktadır.

Çalışmanın amacı, dünyada ve farklı gelir grubu ülkelerde uluslararası turizm gelirlerinin toplam ihracattaki payıyla büyüme oranları arasında uzun dönemli ilişkiyi görgül olarak analiz etmektir. Alanyazında turizm-büyüme ilişkisinin görgül analizini gerçekleştiren çalışmalarda ülkeler gelir düzeylerine göre analiz edilmemiştir. Bu anlamda, ülkelerin gelir grubunun turizm-büyüme ilişkisinde etkili olup olmadığı ortaya konarak, alanyazına özgün katkı sağlamak hedeflenmektedir. İlk bölümde turizm-büyüme ilişkisini ele alan çalışmalar incelenirken, diğer bölümde, yöntem, analiz ve bulgulara yer verilmiştir. Son bölümde, sonuçlar değerlendirilerek ülkelerin gelir düzeylerinin turizm-büyüme ilişkisinde belirleyici olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

ALANYAZIN TARAMASI

Ekonomik büyüme yazını oldukça kapsamlı olduğundan alanyazın taraması, çalışmanın konusuna paralel turizm-büyüme ilişkisini inceleyen nedensellik çalışmalarıyla sınırlandırılmıştır. Türkiye özelindeki nedensellik çalışmaları genellikle farklı dönemlerde turizm gelirleri ve Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYH) ilişkisini ele almaktadır. Ayrıca, büyüme oranlarıyla turizm gelirleri arasındaki nedenselliği analiz eden çalışmalar da bulunmaktadır. Turizm değişkeni olarak, yabancı turist sayısını veya turizm harcamalarını alan çalışmalar az da olsa vardır.

Ulusal alanyazında, Türkiye ekonomisiyle ilgili farklı dönemlerdeki nedensellik analizlerinde büyüme-turizm ilişkisinin çift yönlü olduğu tespit edildiği gibi (Kanca 2015), tek yönlü olduğu da tespit edilmiştir (Kaygısız 2015; Özcan 2015;

Kızılkaya vd. 2016). Bazı çalışmalarda ise turizm-büyüme ilişkisinin varlığına kısa dönemde ulaşırlarken, uzun dönemde rastlanmamıştır. Örneğin, Yamak vd.'nin (2012) 1968-2006 dönemindeki nedensellik analizinde, Türkiye'de turist başına reel turizm gelirleriyle reel Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH), tarım, sanayi ve hizmet sektörleri arasında uzun dönemli ilişki bulunamamıştır. Kısa dönemde nedensellik reel turizm gelirlerinden sanayi ve hizmet sektörüne doğrudur. Reel turizm gelirlerinden reel GSMH ve tarım sektörüne doğru nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Kısaca, 1968-2006 döneminde ekonominin genel büyüme performansı ile turizm arasında nedensellik yoktur. Benzer zaman dilimini inceleyen (1963-2010) Özcan (2015) turizm gelirlerinden büyümeye tek yönlü doğrusal nedensellik tespit etmiştir. Kızılkaya vd.'ne (2016) göre 1980-2014 döneminde Türkiye'de turizm gelirleri, büyüme üzerinde kısa ve uzun dönemde etkili. Kısa dönem hata düzeltme modeli turizmin büyümeyi pozitif etkilediğini göstermiştir. 1980-2013 dönemini analiz eden Kanca (2015), büyümeden turizm gelirlerine nedensellik tespit etmiştir. Aynı zamanda, turizm gelirlerinin büyümeyi pozitif etkilediğine ilişkin görgül kanıtlara ulaşılmıştır. Diğer yandan, 1990 sonrası dönemi inceleyen çalışmalar benzer dönemlerde farklı sonuçlar elde etmişlerdir. Örneğin, Aslan (2008), 1992Q1-2007Q2 döneminde yaptığı analizde uluslararası turizm gelirlerinden GSYH'ye doğru nedensellik bulmuştur. Kızılgöl ve Erbaykal (2008), 1992Q1-2006Q2 döneminde GSYH'den turizm gelirlerine nedensellik olduğu sonucuna ulaşmıştır. Birbirine çelişen sonuçlar elde edilirken, Aslan (2008) Johansen eş bütünleşme ve Granger nedensellik testlerini, Kızılgöl ve Erbaykal (2008) Toda-Yamamoto nedensellik yöntemini kullanmıştır. Bunun yanında, 2003Q1-2013Q4 dönemini analiz eden Kaygısız (2015), net turizm gelirlerinden GSYH'ye doğru nedensellik olduğu sonucuna ulaşmıştır. Değindiğimiz Türkiye analizlerinde, turizm değişkeni olarak daha çok turizm gelirlerinin, ekonomik büyümeyi temsilen ise GSYH'nin kullanıldığı görülmektedir. Ancak, sayısı fazla olmamakla birlikte turizm değişkeni olarak yabancı turist sayısını kullanan çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin, 1963-2011

döneminde ülkemizdeki yabancı turist sayısı ile reel GSYH arasındaki nedenselliği analiz eden Topallı (2015), uzun dönemde değişkenlerin eş-bütünleşik olduğu sonucuna ulaşmıştır. VECM (Vector Error Correction Model) modeline dayalı Granger nedensellik testi sonuçları yabancı turist sayısından reel GSYH'ye tek yönlü nedensellik olduğunu göstermektedir. Ancak, Toda-Yamamoto testine göre, nedensellik bulunamamıştır. Bunun yanında, turizm göstergesi olarak turizm talebini kullanan Işık (2012), 1990-2008 döneminde ABD'deki Türkiye için turizm talebiyle Türkiye'deki büyüme arasında pozitif nedensellik tespit etmiştir. Turizm gelirleri dışında turizm değişkeni olarak yabancı ziyaretçi harcamalarını kullanan çalışmalardan Akan ve Işık (2009), Türkiye'de 1970-2007 dönemi yabancı ziyaretçi harcamalarından büyümeye uzun dönemli nedensellik bulmuştur. Işık (2010) ise 1970-2008 döneminde yabancı ziyaretçilerle turizm gelirleri arasında uzun dönemde karşılıklı nedensellik olduğunu belirlemiştir. Bu sonuçlar, turizm-büyüme analizlerinde turizm gelirleri yerine yabancı ziyaretçi harcamaları veya turizm talebinin kullanılabilirliğine işaret etmektedir. Ayrıca, ulusal alanyazında panel veri analizleri de bulunmaktadır. Örneğin, BRICST ülkelerinde 1995-2016 dönemi turizm gelirleri, büyüme ve ekonomik özgürlük ilişkisini araştıran Gövdeli'ye (2018) göre, Çin, Güney Afrika ve Türkiye'de turizm gelirlerinden GSYH'ye tek yönlü nedensellik vardır. Rusya'da turizm gelirleriyle GSYH arasındaki nedensellik çift yönlüdür. Bunun yanında, aralarında Türkiye'nin bulunduğu gelişmekte olan 21 ülke için 1998-2005 dönemini iki aşamalı sistem GMM (Generalized Method of Moments) yöntemiyle analiz eden Bahar ve Bozkurt (2010), turizm-büyüme ilişkisini pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulmuştur. Sonuçlar, uzun dönemde turizm gelirlerindeki yüzde 1'lik artışın büyümede yüzde 2,8'lik artışa yol açtığını göstermektedir.

Uluslararası alanyazında ise örneklem olarak kapsamlı çalışmalardan biri olan Çağlayan vd.'nin (2012) 135 ülkeyle yaptığı analiz, 1995-2008 döneminde turizm gelirleri-GSYH ilişkisinin dünya genelindeki şablonunu sunmuştur. Buna göre, dünyada GSYH'den turizm gelirleri-

ne tek yönlü nedensellik bulunmaktadır. Benzer analizi, 1995-2010 döneminde Akdeniz ülkeleriyle gerçekleştiren Aslan (2014) ise Portekiz'de turizm gelirleriyle reel GSYH arasındaki nedenselliğin karşılıklı olduğu sonucuna ulaşmıştır. İspanya, İtalya, Tunus, Kıbrıs, Hırvatistan, Bulgaristan ve Yunanistan gibi birçok ülkede de, GSYH'den turizm gelirlerine nedensellik keşfetmiştir. Mısır ve Malta için ise nedensellik bulunamamıştır. Akdeniz ülkelerinin bulunduğu grubun tümü dikkate alındığında turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aslında, 1998-2011 döneminde benzer örneklerde Akdeniz'e kıyaslı olan Asya, Afrika ve Avrupa ülkelerini inceleyen Tuğcu'nun (2014), turizm-büyüme nedensellik ilişkisinin ele alınan ülkeler ve turizm göstergelerine göre değişeceği vurgusu alanyazını özetlemektedir. Diğer yandan, uluslararası alanyazında da turizm gelirleri dışındaki değişkenleri kullanan çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin, Škrinjarić (2019) büyüme-turizm ilişkisini gelen turist sayısı endeksiyle endüstriyel üretim endeksi üzerinden sorgulamıştır. Işık vd. (2018), 2014'te en çok ziyaret edilen yedi ülkede uluslararası gelen turist sayısı ile büyüme arasındaki nedenselliği 1995-2012 döneminde test etmiştir. Türkiye ve Çin'de turizmden büyümeye doğru nedensellik bulunurken, İspanya'da tersi durum geçerlidir. Almanya'da nedensellik ilişkisi karşılıklıyken, Fransa, İtalya ve ABD'de nedensellik bulunamamıştır. Guellil vd. (2015) ise 1988-2012 döneminde yaklaşık 50 ülkede, turizm harcamalarıyla büyüme arasındaki nedenselliğin karşılıklı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Chou da (2013) 1988-2011 döneminde, turizm-büyüme ilişkisini yurtiçi turizm harcamalarıyla kişi başı reel GSYH üzerinden 10 farklı geçiş ekonomisi için araştırmıştır. Kıbrıs, Letonya ve Slovakya'da yurtiçi turizm harcamalarından büyümeye nedensellik bulunurken, Çek Cumhuriyeti ve Polonya'da tersi geçerlidir. Estonya ve Macaristan'da nedensellik karşılıklıdır. Bulgaristan, Romanya ve Slovenya'da ise nedensellik bulunamamıştır.

Sonuç olarak, turizm-büyüme nedensellik ilişkisi alanyazınında ağırlıklı olarak turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerinin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, turizm gelirleri yerine harcama-

ların veya turist sayısının kullanıldığı da görülmektedir. Ancak alanyazında, ülkeleri kişi başı GSYH'ye göre gruplayan ve gelir düzeyinin büyüme-turizm ilişkisine etkisini dünya ölçeğinde analiz eden çalışma bulunmamaktadır. Bu anlamda yapılacak görgül analizle alanyazındaki önemli boşluk doldurulacaktır.

TURİZM – EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİNİN GÖRGÜL ANALİZİ

Bu bölümde, büyümeyle uluslararası turizm gelirlerinin toplam ihracattaki payı arasındaki ilişki nicel olarak araştırılmaktadır. Turizm göstergesi olarak turizm gelirlerinin toplam ihracattaki payının kullanılmasının nedeni, turizmin dış ticaret dengesini dolayısıyla cari dengeyi etkilemesi nedeniyle, makroekonomik istikrar-büyüme etkileşimlerinin göz ardı edilmemesini sağlamaktır. 2005-2017 dönemindeki analiz, dünya genelinde ve farklı gelir grubu ülkelerde eşbütünleşme ve panel nedensellik analizi yöntemleriyle gerçekleştirilmiştir.

Veri Seti ve Yöntem

Turizm-büyüme ilişkisinin dünya genelinde sınanacağı analizde, Dünya Bankası'nın atlas metoduyla hesapladığı kişi başı GSYH'ye göre yaptığı 2017 yılı ülke sınıflaması kullanılmıştır (World Bank 2019). Verisine ulaşılabilen 47 yüksek gelir, 33 yüksek orta ve 32 düşük orta ile 12 düşük gelir grubu ülke 2005-2017 döneminde değerlendirilmiştir (Bkz. Ek-1). Turizm gelirlerine bakılmaksızın verilerine eksiksiz ulaşılabilen tüm ülkeler analize dâhil edilmiştir. Diğer yandan, analiz döneminde 50 ülke farklı gelir gruplarına geçmiştir. 13 ülke yüksek orta gelir grubundan yüksek gelir grubuna, 22 ülke düşük orta gelirden yüksek orta gelir grubuna, 15 ülke de düşük gelirden düşük orta gelir grubuna geçmiştir. Analiz dünya genelinde yapıldığı gibi, turizm-büyüme ilişkisinde ülkelerin gelir düzeylerinin etkisini saptamak üzere, farklı gelir gruplarına göre tekrarlanmıştır. 124 ülkenin verileri Dünya Bankası istatistiklerinden alınmıştır (World Bank Open Data 2019). Panel zaman serileri aşağıdaki gibidir:

git = GSYH Büyüme Oranı (yüzde)

tit = Uluslararası Turizm Gelirlerinin Toplam İhracattaki Payı (yüzde)

Burada, i , ülkeleri; t , zamanı göstermektedir. Görgül analizde, panel eşbütünleşme yaklaşımı panel veride değişkenler arasında daha az doğrusallık olduğu ve daha yüksek serbestlik derecesinde etkinlik arttığı için tercih edilmiştir (Baltağ 2005).

Betimleyici İstatistikler

Analizdeki 124 ülkenin 2005-2017 dönemi ortalama büyüme hızı yaklaşık yüzde 3,9, uluslararası turizm gelirlerinin ihracattaki payının ortalaması yüzde 12,46'dır. Bu payın en yüksek olduğu ülke yüzde 86,33 ile Makao, en düşük olduğu ülke yüzde 0,074 ile Papua Yeni Gine'dir.

Makao'daki oranın yüksek olmasının nedenlerinden biri dünya kumar turizminde başı çekmesidir. Uluslararası turizm gelirlerinin ihracattaki payının yüksek olduğu ilk beş ülke sırasıyla Makao, Arnavutluk, Fiji, Jamaika ve Hırvatistan'dır. Fiji ve Jamaika ada ülkesidir. Arnavutluk ve Hırvatistan Adriyatik kıyısında turizme elverişli ülkelerdir. Diğer yandan, 2008 küresel finansal krizini içeren analiz döneminde, özellikle 2008 ve 2009'da birçok ülkede negatif büyüme veya büyüme hızında yavaşlama gözlenmiştir. Finansal krizin yansımalarının hissedildiği dünyada 2009 yılında toplam 911,9 milyon olan uluslararası turist sayısı önceki yıla göre yaklaşık 38,5 milyon azalmıştır. Örneğin, Makao'da finansal krizin yaşandığı 2008'de önceki yıla göre 2,34 milyon azalarak 10,61 milyon olarak gerçekleşmiştir. Büyük Okyanus'ta ada ülkesi olan Fiji'de 2008'den 2009'a uluslararası turist sayısı 585 binden 542 bine gerilemiştir. Ancak Arnavutluk, Hırvatistan ve Jamaika gibi küresel krizde turist sayısında artışın devam ettiği ülkeler de bulunmaktadır (World Bank Open Data, 2019). 2005-2017 döneminde, Hırvatistan yüksek gelir grubuna geçerken, Arnavutluk ve Jamaika düşük orta gelirden yüksek orta gelir grubuna geçmiştir.

Tanı Testlerinin Uygulanması

Uluslararası turizm gelirlerinin toplam ihracattaki payıyla (t) ekonomik büyüme (g) ilişkisi eşbütünleşme yaklaşımıyla analiz edilirken, öncelikle serilerin durağanlıkları araştırılmalıdır. Seriler aynı dereceden durağan değilse, eşbütünleşik ol-

Tablo 1. Betimleyici İstatistikler

	Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum	Kesit	Gözlem
Dünya	g	3,89861	3,911089	-21,59449	34,46621	124	1612
	t	12,4614	13,22816	0,0009562	93,486	124	1612
Yüksek Gelir	g	2,595824	3,86004	-21,59449	25,26388	47	611
	t	10,0792	13,45606	0,5076907	93,486	47	611
Yüksek Orta Gelir	g	4,040825	4,015207	-14,14999	34,46621	33	429
	t	16,2899	15,40869	0,3923502	65,72518	33	429
Düşük Orta Gelir	g	5,146139	3,30312	-14,75854	17,29078	32	416
	t	10,12392	8,160461	0,0192144	39,29877	32	416
Düşük Gelir	g	5,283354	3,142526	-5,497792	12,55054	12	156
	t	17,49662	13,00402	0,0009562	50,60342	12	156

ma ihtimali söz konusudur. Durağanlık testleri kesitlerin bağımsız olduğu varsayımıyla uygulanan birinci nesil testler ve bağımlılığı göz önünde bulunduran ikinci nesil testler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Dolayısıyla, uygun durağanlık testlerinin belirlenebilmesi homojenlik ve bağımlılık testlerine bağlıdır (Tatoğlu 2017). “Swamy Testi (1970)” dünya genelinde ve tüm gelir gruplarında serilerin heterojen olduğunu göstermiştir (Bkz. Ek-2a). Bu nedenle bağımlılık, heterojenliği dikkate alan Pesaran (2004) CD testle araştırılmıştır. Sadece, düşük gelir grubunda ülke sayısı (N) zaman boyutundan (T) küçük olduğundan Breusch ve Pagan (1980) LM ve Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) testi uygulanmıştır. Sonuçlara göre, düşük gelir grubu dışında tüm gruplarda kesitler bağımlıdır (Bkz. Ek-2b). Bu yüzden, dünya geneli, yüksek, yüksek ve düşük orta gelir gruplarında durağanlık CADF Testiyle (Im, Pesaran ve Shin 2003 ile Pesaran 2003; Breitung ve Pesaran 2005) düşük gelir grubunda MW Testiyle (Madala ve Wu 1999) araştırılmıştır. CADF testinin uygulandığı tüm gruplarda büyüme oranı ve uluslararası turizm gelirlerinin toplam ihracattaki payı aynı dereceden durağan bulunmuştur. Sadece düşük gelir grubunda düzeyde durağandır (Bkz. Ek-2c).

Eşbütünleşme Yaklaşımı ile Uzun Dönem İlişkilerin Tespiti

Analizdeki seriler heterojen ve bağımlı olduğundan bunları birlikte dikkate alan Westerlund

(2007) ve Gengenbach, Urbain ve Westerlund (2015) Panel Eşbütünleşme Testleri uygulanmıştır. Westerlund (2007), koşullu panel hata düzeltme modelinde “hata düzeltme terimi sıfıra eşittir” hipotezini test etmektedir. Gengenbach, Urbain ve Westerlund (2015) Panel Eşbütünleşme Testindeyse, eşbütünleşmenin varlığı hata düzeltme katsayıları üzerinden araştırılırken, modelde yatay kesit ortalamaları ve değişkenlerin farkları bulunmaktadır. Bu testler, yapısal temelli faktör kısıtlamaları dayatmadığından artık temelli testlere göre daha güçlü olduğundan tercih edilmiştir. Ayrıca, testlerin hepsi ortak faktörleri dikkate almaktadır. Ortak faktörler farklı derecelerde olsa da tüm kesitleri (ülke) aynı anda etkileyen şoklardır (Pesaran ve Tosetti 2007). Bu nedenle analizde, 2008 küresel krizi gibi neredeyse tüm ülkeleri etkileyen şoklar dikkate alınmış olmaktadır.

Eşbütünleşme Analizi

Eşbütünleşme testlerinde dünya ölçeğindeki veri setimiz heterojen olduğundan, $G\tau$ ve $G\alpha$ grup istatistikleri ve bağımlılık olduğundan yeniden örnekleme olasılık değerleri dikkate alınmalıdır. Eğer, olasılık değeri 0,5'ten küçükse H_0 reddedilir ve eşbütünleşme vardır.

Tablo 2’de, dünya için uluslararası turizm gelirlerinin toplam ihracattaki payının (t) bağımlı değişken olduğu modelde $G\tau$ ve $G\alpha$ istatistiklerinin yeniden örnekleme olasılık değerlerinin sı-

Tablo 2. Westerlund (2007) Eşbütünleşme Testleri

		<i>H₀=Eşbütünleşme yoktur.</i>							
		<i>Bağımlı Değişken: g</i>				<i>Bağımlı Değişken: t</i>			
		<i>Bağımsız Değişken: t</i>				<i>Bağımsız Değişken: g</i>			
		<i>Gτ</i>	<i>Gα</i>	<i>Pτ</i>	<i>Pα</i>	<i>Gτ</i>	<i>Gα</i>	<i>Pτ</i>	<i>Pα</i>
Dünya	Z İstatistiği	-3,881	6,824	-9,452	-4,803	5,640	11,225	1,156	3,855
	Asimptotik Olasılık Değeri	0,000	1,000	0,000	0,000	1,000	1,000	0,876	1,000
	Yeniden Örnekleme Olasılık Değeri	<u>0,100</u>	<u>0,010</u>	0,000	0,000	<u>0,740</u>	<u>0,870</u>	0,070	0,210
Yüksek Gelir	Z İstatistiği	-2,551	4,921	-6,754	-3,039	4,333	7,001	-2,979	0,506
	Asimptotik Olasılık Değeri	0,005	1,000	0,000	0,001	1,000	1,000	0,001	0,694
	Yeniden Örnekleme Olasılık Değeri	<u>0,130</u>	<u>0,110</u>	0,020	0,040	<u>0,760</u>	<u>0,870</u>	0,030	0,040
Yüksek Orta Gelir	Z İstatistiği	-0,618	3,994	-3,514	-1,692	1,172	5,480	1,433	1,894
	Asimptotik Olasılık Değeri	0,268	1,000	0,000	0,045	0,879	1,000	0,924	0,971
	Yeniden Örnekleme Olasılık Değeri	<u>0,210</u>	<u>0,060</u>	0,010	0,000	<u>0,550</u>	<u>0,700</u>	0,200	0,340
Düşük Orta Gelir	Z İstatistiği	-1,447	3,737	-1,936	0,808	3,800	6,025	2,818	1,894
	Asimptotik Olasılık Değeri	0,074	1,000	0,026	0,790	1,000	1,000	0,998	0,999
	Yeniden Örnekleme Olasılık Değeri	<u>0,160</u>	<u>0,070</u>	0,030	0,270	<u>0,830</u>	<u>0,850</u>	0,470	0,680

Not: AIC:Akaike Information Criterion; Gτ:Group Tao; Gα:Group Alpha; Pτ:Panel Tao; Pα:Panel Alpha.

Tablo 3. Gengenbach, Urbain ve Westerlund (2015) Testleri

<i>H₀=Eşbütünleşme Yoktur.</i>			
<i>Dünya</i>			
Δg	Katsayı	$\bar{T}$ İstatistiği	Olasılık Değeri
g(t-1)	-0,989	-2,742	$\leq 0,01$
Δt	Katsayı	$\bar{T}$ İstatistiği	Olasılık Değeri
t(t-1)	-0,534	-1,634	$>0,1$
<i>Yüksek Gelir</i>			
Δg	Katsayı	$\bar{T}$ İstatistiği	Olasılık Değeri
g(t-1)	-0,912	-2,429	$>0,1$
Δt	Katsayı	$\bar{T}$ İstatistiği	Olasılık Değeri
t(t-1)	-0,493	-1,620	$>0,1$
<i>Yüksek Orta Gelir</i>			
Δg	Katsayı	$\bar{T}$ İstatistiği	Olasılık Değeri
g(t-1)	-1,015	-2,578	$\leq 0,05$
Δt	Katsayı	$\bar{T}$ İstatistiği	Olasılık Değeri
t(t-1)	-0,620	-1,874	$>0,1$
<i>Düşük Orta Gelir</i>			
Δg	Katsayı	$\bar{T}$ İstatistiği	Olasılık Değeri
g(t-1)	-1,041	-2,970	$\leq 0,01$
Δt	Katsayı	$\bar{T}$ İstatistiği	Olasılık Değeri
t(t-1)	-0,440	-1,287	$>0,1$

Not: g:GSYH Büyüme Oranı; t:Uluslararası Turizm Gelirlerinin Toplam İhracattaki Payı (%); Δ :Birinci fark; t-1:Bir gecikme

rasıyla 0,740 ve 0,870 olması H₀'nun kabul edildiğini göstermektedir. Diğer modeldeyse, H₀ tutarlı şekilde reddedilememektedir. Yüksek gelir grubunda her iki modelde eşbütünleşme tespit edilememiştir. Yüksek orta ve düşük orta gelir grubunda, bağımlı değişken uluslararası turizm

gelirlerinin toplam ihracattaki payı olduğunda uzun dönemli ilişki bulunamazken, büyüme (g) olduğunda eşbütünleşme tutarlı şekilde reddedilememiştir. Sonuçların sağlamlığı açısından, Gengenbach, Urbain ve Westerlund (2015) panel eşbütünleşme testi uygulanmıştır.

Tablo 4. Dumitrescu ve Hurlin (2012) Panel Nedensellik Testi

	Yüksek Gelir		Düşük Gelir	
	Gecikme:2		Gecikme:1	
	$\bar{z}$	$\tilde{z}$	$\bar{z}$	$\tilde{z}$
$H_0 = \Delta t_{it} \Delta g_{it}$ 'nin granger nedeni değildir.	$H_0 = \Delta g_{it} \Delta t_{it}$ 'nin granger nedeni değildir.			
$H_1 = \Delta t_{it}$ en az bir ülkede Δg_{it} 'nin granger nedenidir.	$H_1 = \Delta g_{it}$ en az bir ülkede Δt_{it} 'nin granger nedenidir.			
	Gecikme:2		Gecikme:1	
İstatistik Değeri	6,7870	0,5948	-0,0708	-0,9563
% 95 Kritik Değer	12,8689	2,2267	7,3988	3,2786
Olasılık Değeri	0,2310	<u>0,6170</u>	0,9810	<u>0,5160</u>
	Gecikme:1		Gecikme:2	
İstatistik Değeri	1,1998	0,3074	0,5270	-0,4638
% 95 Kritik Değer	4,2193	2,1641	6,4301	1,8083
Olasılık Değeri	<u>0,4030</u>	0,7430	<u>0,7650</u>	0,6080

Not: Gecikme sayıları akaike bilgi kriterine göre model tarafından belirlenmiştir. Sonuçlar 1000 iterasyonla elde edilmiştir. Toplam İhracattaki Payı (%); Δ :Birinci fark; t-1: Bir gecikme

Tablo 3'te dünya için GSYH büyüme oranının bağımlı değişken olduğu durumda olasılık değeri $\leq 0,01$ olduğundan H_0 reddedilmekte ve eşbütünleşme tespit edilmektedir. Ancak uluslararası turizm gelirlerinin toplam ihracattaki payının bağımlı değişken olduğu modelde eşbütünleşme bulunamamıştır. Buna göre, dünya genelinde uluslararası turizm gelirlerinin toplam ihracattaki payındaki değişimle büyüme oranları uzun dönemde birlikte pozitif hareket etmektedir. Yüksek gelir grubunda eşbütünleşme bulunmamaktadır. Orta gelir grubunda hem düşük orta hem de yüksek orta gelir grubunda büyüme oranı bağımlı değişken iken eşbütünleşme tespit edilmiştir. Ancak düşük orta gelir grubunda olasılık değeri $\leq 0,01$ olduğundan, H_0 yüksek or-

ta gelir grubuna göre daha güçlü reddedilmektedir. Uzun dönemli ilişkinin tespit edilemediği gruplarda kısa dönem nedensellik ilişkilerini araştırabileceğimiz Dumitrescu ve Hurlin (2012) testi uygulanmıştır. Bu test, zaman serilerindeki Granger (1969) nedensellik testine dayanmaktadır. Dumitrescu ve Hurlin (2012) testi, panel serilerin durağan ve veri setinin dengeli olmasını gerektirmektedir. Test hem kesit boyutunun zaman serisi boyutundan küçük olduğu durumda, hem de tam tersi durumda başarılıdır. Ayrıca, Monte Carlo simülasyonu kullanılarak zaman ve kesit boyutlarının çok küçük olduğu durumlarda dahi başarılı olduğu gösterilmiştir. Panel verinin kesit boyutunun zaman boyutundan daha büyük olduğu durumlarda $\tilde{Z}$ istatistiğine, tersi durumda

$\bar{Z}$ istatistiğine bakılmaktadır (Lopez ve Weber 2017: 2-4).

Tablo 4'e göre hem yüksek hem de düşük gelir grubunda turizm ile büyüme değişkenleri arasında nedensellik olmadığı görülmüştür.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada, dünyada ve farklı gelir gruplarında turizm ile büyüme arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığı nicel analiz yöntemiyle 2005 – 2017 döneminde araştırılmıştır. Alanyazın taraması, turizm-büyüme eksenindeki nedensellik çalışmalarıyla sınırlandırılmıştır. Buna göre, nicel analizlerde ağırlıklı olarak turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerinin kullanıldığı görülmüştür. Turizm gelirleri yerine harcamalar veya turist sayısı da kullanılmaktadır. Ayrıca, seçilen örnekleme ve turizm göstergelerine göre sonuçların değiştiği görülmüştür.

Dünya genelindeki analiz, uzun dönemde uluslararası turizm gelirlerinin toplam ihracattaki payının büyüme oranlarıyla birlikte pozitif hareket ettiğini göstermiştir. Ancak, farklı gelir gruplarında analiz tekrarlandığında, yüksek ve düşük gelir gruplarında uzun dönemli ilişki bulunamamıştır. Aynı zamanda, nedensellik testleri nedensellik olmadığını göstermiştir. Fakat söz konusu grupların gelişmişlik düzeyleri ve koşulları birbirinden farklı olduğundan, temeldeki nedenlerin farklılaşması muhtemeldir. Gelişmiş ülkelerde, başta teknoloji düzeylerinin yüksek olması sebebiyle, büyüme kaynaklarının çeşitli olacağı, ekonomik hacimleri düşünüldüğünde turizmin büyümeye katkılarının görece düşük kalacağı açıktır. Düşük gelirli ülkelerdeyse, güvenlik, sağlık, gıda güvenliği vb. konulardaki sıkıntılar hem büyüme performansını hem de uluslararası turizmi olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle turizm-büyüme ilişkisinin tespit edilememesi beklenen bir durumdur. Diğer taraftan, orta gelir grubundaki analiz yüksek ve düşük orta gelir olarak iki alt grupta yapılmıştır. Buna göre, düşük orta gelirdeki eşbütünleşme ilişkisinin anlamlılık düzeyi, yüksek orta gelire göre daha yüksektir. Çalışmamızın sonuçlarının alanyazından ayrıldığı noktalar olduğu gibi, paralellik

gösterdiği noktalar da bulunmaktadır. Öncelikle dünyada 2005-2017 döneminde turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu sonucu, Çağlayan vd.'nin (2012) sonucundan farklılık göstermektedir. Farklı dönemler olsa da Çağlayan vd.'ne (2012) göre, dünyada büyüme odaklı turizm hipotezi geçerlidir. Ancak, Afrika ülkelerinde turizm ve büyüme arasında nedensellik ilişkisinin bulunamaması bulgularımızla örtüşmektedir. Aslan'ın (2014) 12 Akdeniz ülkesi için ulaştığı sonuç da çalışmamızla paralellik göstermektedir. Aslında bulgular, yukarıda vurgulandığı gibi, turizm-ekonomik büyüme ilişkisinde seçilen örneklem ve değişkenlerin belirleyici olduğu görüşünü destekler niteliktedir. Diğer taraftan, dünyada 218 ülke varken analizin 124 ülkeyle sınırlanması ve dönemin kısa olması çalışmamızın önemli kısıtlarındandır. Aynı zamanda, gelir gruplarına göre sadece uzun dönemli ilişkinin varlığının araştırılması çalışmanın diğer önemli kısıtıdır. Ancak, turizm-büyüme ilişkisinin belirlenmesinde ülkelerin gelir düzeylerinin etkili olduğu sonucuna ulaşılması, gelecekteki çalışmalara önemli katkı niteliğindedir. Bulgular, gelir belirli düzeyin altında veya üstündeyse turizm ve büyüme arasında uzun dönemli ilişki olmadığını göstermektedir. Bu sonuç, turizm-büyüme ilişkisinde gelir düzeyi olarak bir eşik değeri olabileceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla, alanyazında yapılacak eşik modeli çalışmalarına katkı niteliğindedir.

Son olarak, bulgular politika yapıcılara da önemli ipuçları vermektedir. Örneğin, yüksek ve düşük orta gelir grubu ülkelerde turizm-büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin tespiti orta gelir tuzağından çıkmak isteyen ülkeler için turizm sektörünün anahtar sektör olabileceğini göstermektedir. Ayrıca, analiz makro düzeyde olmasına rağmen, sektör bazında önemli çıkarımlar yapılabilir. Örneğin, orta gelir grubu ülkelerde büyüme-turizm ilişkisinin uzun dönemli olması, orta gelir tuzağı bağlamında, sektörün daha fazla desteklenmesine yol açabilir ve bunun yaratacağı dinamizm önemli fırsatlar ortaya çıkarabilir. Bu nedenle, firmalar adına Türkiye, Arnavutluk, Bosna Hersek, Gürcistan, Meksika, Tunus gibi birçok farklı orta gelir grubu ülkeye yönelmek yeni pazarlar edinme ve sektördeki payı artırma açısından avantajlar yaratabilir.

Ek-1. Analizdeki Ülkeler

Yüksek Gelir (47)		Yüksek Orta Gelir (33)	Düşük Orta Gelir (32)	Düşük Gelir (12)
Almanya	Malta	Arnavutluk	Angola	Burundi
ABD	Norveç	Azerbaycan	Bangladeş	D. Kongo
Arjantin	Panama	Belize	Bolivya	Cumhuriyeti
Avusturalya	Polonya	Beyaz Rusya	Kamboçya	Etiyopya
Avusturya	Portekiz	Bosna Hersek	Kamerun	Gambiya
Bahreyn	Singapur	Botsvana	Mısır	Haiti
Belçika	Slovakya	Brezilya	El Salvador	Madagaskar
Birleşik Krallık	Slovenya	Bulgaristan	Esvatini	Malavi
Çekya	Suudi Arabistan	Cezayir	Gana	Mozambik
Danimarka	Şili	Çin	Gürcistan	Nepal
Estonya	Umman	Dominik Cumhuriyeti	Honduras	Tacikistan
Finlandiya	Uruguay	Ekvador	Hindistan	Tanzanya
Fransa	Yeni Zelanda	Ermenistan	Endonezya	Uganda
Güney Kore	Yunanistan	Fiji	Kenya	
Hırvatistan		Guatemala	Kırgızistan	
Hollanda		Güney Afrika	LAOS	
Hong Kong		Jamaika	Lesotho	
İrlanda		Kazakistan	Moldova	
İspanya		Kolombiya	Moğolistan	
İsrail		Kostarika	Fas	
İsveç		Kuzey Makedonya	Myanmar	
İsviçre		Lübnan	Nikaragua	
İtalya		Malezya	Nijerya	
İzlanda		Mauritius	Pakistan	
Japonya		Meksika	Papua Yeni Gine	
Kanada		Namibya	Sri Lanka	
Kıbrıs		Paraguay	Filipinler	
Kuveyt		Peru	Sudan	
Letonya		Romanya	Tunus	
Litvanya		Rusya	Ukrayna	
Lüksemburg		Tayland	Vietnam	
Macao		Türkiye	Zambiya	
Macaristan		Ürdün		

Kaynak: World Bank (2019).

Ek-2a. Swamy (1970) Homojenlik Testi

<i>Bağımlı Değişken</i>	<i>g</i>	<i>Bağımsız Değişken</i>	<i>t</i>
	χ^2	χ^2 Olasılık Değeri	Sonuç
<i>Dünya</i>	3133,82	0,0000	H ₀ Red; Heterojen
<i>Yüksek Gelir</i>	314,01	0,0000	H ₀ Red; Heterojen
<i>Yüksek Orta Gelir</i>	480,07	0,0000	H ₀ Red; Heterojen
<i>Düşük Orta Gelir</i>	588,91	0,0000	H ₀ Red; Heterojen
<i>Düşük Gelir</i>	270,15	0,0000	H ₀ Red; Heterojen
<i>Bağımlı Değişken</i>	<i>t</i>	<i>Bağımsız Değişken</i>	<i>g</i>
<i>Dünya</i>	75020,51	0,0000	H ₀ Red; Heterojen
<i>Yüksek Gelir</i>	17229,23	0,0000	H ₀ Red; Heterojen
<i>Yüksek Orta Gelir</i>	22284,23	0,0000	H ₀ Red; Heterojen
<i>Düşük Orta Gelir</i>	11751,49	0,0000	H ₀ Red; Heterojen
<i>Düşük Gelir</i>	4685,40	0,0000	H ₀ Red; Heterojen

Ek-2b. Pesaran CD; Breusch-Pagan LM ve Pesaran, Ullah & Yamagata LM_{adj} Testleri

<i>CD Test</i>						
<i>H₀=Yatay kesit bağımsızdır.</i>						
	<i>Değişkenler</i>	<i>CD Test İstatistiği</i>	<i>Olasılık Değeri</i>	<i>Kesit</i>	<i>Gözlem</i>	<i>Sonuç</i>
<i>Dünya</i>	<i>g</i>	101,47	0,000	124	1612	H ₀ Red; Bağımlı
	<i>t</i>	37,78	0,000	124	1612	H ₀ Red; Bağımlı
<i>Yüksek Gelir</i>	<i>g</i>	60,66	0,000	47	611	H ₀ Red; Bağımlı
	<i>t</i>	18,87	0,000	47	611	H ₀ Red; Bağımlı
<i>Yüksek Orta Gelir</i>	<i>g</i>	31,67	0,000	33	429	H ₀ Red; Bağımlı
	<i>t</i>	15,56	0,000	33	429	H ₀ Red; Bağımlı
<i>Düşük Orta Gelir</i>	<i>g</i>	15,56	0,000	32	416	H ₀ Red; Bağımlı
	<i>t</i>	6,91	0,000	32	416	H ₀ Red; Bağımlı
<i>Breusch-Pagan LM ve Pesaran, Ullah & Yamagata LM_{adj} Testleri</i>						
<i>H₀=Cov(u_{it},u_{jt})=0 tüm t ve i! =j için</i>						
	<i>Test</i>	<i>İstatistik</i>	<i>Olasılık Değeri</i>	<i>Sonuç</i>		
<i>Düşük Gelir</i>	<i>LM</i>	69,71	0,3540	H ₀ Kabul; Bağımsız		

Ek-2c. CADF ve MW Durağanlık Testleri

H ₀ =Seri Durağan Değildir.								
CADF Testi								
		Değişkenler	Z($\bar{t}$) İstatistiği)	Olasılık Değeri	Gecikme	Gözlem	Sonuç	
Dünya	Düzyey	g	-1,197	0,116	1	1364	Durağan değildir.	
		t	1,773	0,962	0	1488	Durağan değildir.	
	1.Fark	Δg	-7,580	0,000	1	1240	Durağan	
		Δt	-12,713	0,000	0	1364	Durağan	
	Yüksek Gelir	Düzyey	g	0,771	0,780	1	517	Durağan değildir.
			t	1,052	0,854	1	517	Durağan değildir.
1.Fark		Δg	-3,498	0,000	1	470	Durağan	
		Δt	-5,336	0,000	1	470	Durağan	
Yüksek Orta Gelir	Düzyey	g	-0,957	0,169	1	363	Durağan değildir.	
		t	2,027	0,979	0	396	Durağan değildir.	
	1.Fark	Δg	-2,480	0,007	1	330	Durağan	
		Δt	-7,044	0,000	0	363	Durağan	
Düşük Orta Gelir	Düzyey	g	-0,486	0,313	1	352	Durağan değildir.	
		t	2,193	0,986	1	352	Durağan değildir.	
	1.Fark	Δg	-3,975	0,000	1	320	Durağan	
		Δt	-2,342	0,010	1	320	Durağan	
MW Durağanlık Testi								
		Gecikme	χ^2	Olasılık Değerleri	Sonuç			
Düşük Gelir	g	0	99,108	0,000	Durağan			
		1	56,688	0,000				
	t	0	64,545	0,000	Durağan			
		1	49,173	0,002				

KAYNAKÇA

- Akan, Y. ve Işık, C. (2009). Yabancı Ziyaretçi Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi (1970 – 2007), *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20 (2): 197-203.
- Aslan, A. (2008). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (1): 1-11.
- Aslan, A. (2014). Tourism Development and Economic Growth in the Mediterranean Countries: Evidence from Panel Granger Causality Tests, *Current Issues in Tourism*, 17 (4): 363-372.
- Bahar, O. ve Bozkurt, K. (2010). Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21 (2): 255-265.
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. İngiltere: John Wiley & Sons Ltd.
- Breitung, J. ve Pesaran, H. (2005). Unit Roots and Cointegration in Panels. *CESIFO Working Paper*, No. 1565. (ss. 1-50). Almanya: Münih.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics, *The Review of Economic Studies*, 47 (1): 239-253.
- Chou, M. C. (2013). Does Tourism Development Promote Economic Growth in Transition Countries? A panel Data Analysis, *Economic Modelling*, 33 (2013): 226-232.
- Çağlayan, E., Şak, N. ve Karymshakov, K. (2012). Relationship between Tourism and Economic Growth: A Panel Granger Causality Approach, *Asian Economic and Financial Review*, 2 (5): 591-602.
- Çeken, H., Dalgın, T. ve Karadağ, L. (2009). Küreselleşme ve Uluslararası Turizm Arasındaki İlişki, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, 22 (2): 21-36.
- Dumitrescu, E-I. ve Hurlin, C. (2012). Testing for Granger Non-Causality in Heterogeneous Panels, *Economic Modelling*, 29 (4): 1450-1460.
- Gengenbach, C., Urbain, J. P. ve Westerlund, J. (2015). Error Correction Testing in Panels with Global Stochastic Trends, *Journal of Applied Econometrics*, 31 (6): 982-1004.
- Gövdeli, T. (2018). Ekonomik Özgürlük, Turizm ve Ekonomik Büyüme: BRICST Ülkelerinde Konya Bootstrap Nedensellik Analizi, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı: 379-390.
- Granger, C. W. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods, *Econometrica*, 37 (3):424-438.
- Guellil, M. S., Belmokaddem, M., Sahraoui, M. A. ve Ghouali, Y. Z. (2015). Tourism Spending-Economic Growth Causality in 49 Countries: A Dynamic Panel Data Approach, *Procedia Economics and Finance*, 23 (2015): 1613 – 1623.
- Im, K., Pesaran, H. ve Shin, Y. (2003). Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels, *Journal of Econometrics*, 115 (1): 53-74.
- Işık, C. (2010). Türkiye’de Yabancı Ziyaretçi Harcaması ve Turizm Gelirleri İlişkisi: Bir Eş-Bütünleşme Analizi (1970 – 2008), *Sosyoekonomi*, 13 (13): 115-128.
- Işık, C. (2012). The USA’s International Travel Demand and Economic Growth in Turkey: A Causality Analysis: (1990 – 2008), *Tourismos: An International Multidisciplinary Journal of Tourism*, 7 (1): 235-252.
- Işık, C., Sarıkaya Türk, E. ve Doğru, T. (2018). A Nexus of Linear and Non-linear Relationships between Tourism Demand, Renewable Energy Consumption, and Economic Growth: Theory and Evidence, *International Journal of Tourism Research*, 20 (1): 38-49.
- Kanca, O. C. (2015). Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Örneği (1980-2013), *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (2015): 1-14.
- Kaygısız, A. D. (2015). Net Turizm Gelirleri ve Büyüme İlişkisi: Var Model-Granger Nedensellik Analizi, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7 (2): 155-164.
- Kızılgöl, Ö. ve Erbaykal, E. (2008). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2): 351-360.
- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E. ve Karaçor, Z. (2016). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı, *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23 (1): 203-215.
- Lopez, L. ve Weber, S. (2017). Testing for Granger Causality in Panel Data, *IRENE Working*, University of Neuchatel Institute of Economic Research, 17 (3): 1-12.
- Maddala, G. S. ve Wu, S. (1999). A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and A New Simple Test, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61 (1): 631-652.
- Özcan, C. (2015). Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı ile Analizi: Türkiye Örneği, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 46: 177-199.
- Pesaran, M. H. (2003). *A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence*. İngiltere: Cambridge Üniversitesi, Cambridge Working Papers in Economics.
- Pesaran, M. H. (2004). *General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels*. IZA Discussion Paper, No. 1240. (ss. 1-39). Deutschland.
- Pesaran, M. H. ve Tosetti, E. (2007). *Large Panels with Common Factors and Spatial Correlations*. IZA Discussion Paper, No. 3032. (ss.1-44). Deutschland.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence, *Econometrics Journal*, 11 (1): 105-127.
- Škrinjarić, T. (2019). Examining the Causal Relationship between Tourism and Economic Growth: Spillover Index Approach for Selected CEE and SEE Countries, *Economics, MDPI, Open Access Journal*, 7 (1): 1-19.
- Swamy, P. A. V. B. (1970). Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model, *Econometrica*, 38 (2): 311-323.
- Tatoğlu, Y. F. (2017). *Panel Zaman Serileri Analizi: Stata Uygulamalı*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Topallı, N. (2015). Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: 1963-2011, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 7 (14): 339-352.

Tuğcu, T. C. (2014). Tourism and Economic Growth Nexus Revisited: A panel Causality Analysis for the Case of the Mediterranean Region, *Tourism Management*, 42 (2014): 207-212.

Westerlund, J. (2007). Testing for Error Correction in Panel Data, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69 (6): 709-748.

World Bank (2019). World Bank Country and Lending Groups, [https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/](https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups)

[articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups](https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups), (Erişim tarihi: 1 Aralık 2019).

World Bank Open Data (2019). World Bank Open Data Indicators, <https://data.worldbank.org/indicator>, (Erişim tarihi: 3 Aralık 2019).

Yamak, N., Tanrıöver, B. ve Güneysu, F. (2012). Turizm – Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26 (2): 205-220.

Ümit GABERLİ

Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin İktisat Bölümü'nden mezun oldu (2011). Yüksek lisans derecesini Ege Üniversitesi'nde İktisat Ana Bilim Dalı'ndan aldı (2013). Doktora derecesini yine Ege Üniversitesi'nden İktisat Ana Bilim Dalı'ndan aldı (2018). Siirt Üniversitesi'nde çalışmaya başladı (2019). Halen Siirt Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu'nda görev yapmaktadır. Temel çalışma alanları, hizmet sektörü, turizm ekonomisi ve rekreasyon yönetimidir.

Yağmur CAN

Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin İktisat Bölümü'nden mezun oldu (2017). İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Bölümü'nde başladığı Yüksek Lisans Programı'na devam etmektedir (2019). Temel çalışma alanları, turizm işletmeciliği ve iktisadi gelişmedir.